

УДК 809.434.1 (575.2)

ОБРАЗОВАНИЕ КОРНЕВЫХ СЛОВ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ СИНТАКСИЧЕСКИМ ПУТЕМ
И ИХ ИЗУЧЕНИЕ Б.М. ЮНУСАЛИЕВЫМ

А.А. Ибрагимова

Рассматривается образование сложных слов синтаксическим путем в тюркских словах и их изучение Б.М. Юнусалиевым.

Ключевые слова: сложные слова; образование; тюркские языки.

SYNTACTIC WAY OF PRIMARY WORDS FORMATION IN THE TURKIC LANGUAGES
AND THEIR STUDY BY B.M. YUNUSALIEV

A.A. Ibragimova

The article describes formation of compound words by syntactic way. Compound words in the Turkic languages including the Kyrgyz one are formed through transformation of word combinations into compound words.

Key words: compound words; formation; the Turkic languages.

Кыргыз тилинде сөз жасоонун үч түрдүү ыкмасы белгилүү. Анын бири сөздүн лексикалык ык боюнча жасалышы деп аталат. Андай сөздөргө мааниси кемиген, же башка мааниге өткөн, же омонимдик сөздөр кирет.

Сөз жасоонун экинчи түрдөгү ыкмасы морфологиялык, же синтетикалык ык деп аталып, бул ык боюнча пайда болгон сөздөр сөз жасоочу мүчөнүн жардамы аркылуу жасалышы менен мүнөздөлөт. Сөз жасоонун үчүнчү түрү синтаксистик, же аналитикалык ык деп аталат. Сөздүн бул түрү сөз айкаштарынан пайда болгондугу менен мүнөздөлөт [1, 7-б.].

Түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде аналитикалык (синтаксистик) жол менен татаал сөздөр жасалат.

Түркологияда алгач сөз айкашы жөнүндө Н.К. Дмитриев, Е.И. Убрятова сыяктуу белгилүү түркологдор жалпы маалымат беришкен.

Н.К. Дмитриевдин көз карашы боюнча, предикативдүү байланыштагы сөз тизмеги сүйлөмгө, атрибутивдик байланыштагы сөз тизмеги сөз айкашына кирет. Сөз айкашы сүйлөмдүн тутумунда айтылат, же андан тышкары да колдонулат [2, 66-б.].

Е.И. Убрятова якут тилиндеги сөз айкаштарын изилдеп келип, алардын түгөйлөрүнүн грамматикалык өз ара байланыштарынын негизинде беш

топко: ыкташуу, башкаруу, ээрчишүү жолдору боюнча уюшулган сөз айкаштарына жана изафеттик сөз айкашына, бир өңчөй мүчөлөрдүн айкашына бөлүштүрүп, мунун ар бирин өзүнчө талдап чыккан [2, 101-б.].

Кийинки мезгилдерде сөз айкашынын актуалдуу маселелери боюнча атайы илимий изилдөөлөр Н.А. Баскаков, А. Кайдаров, С. Муратов, Б. Мадалиев, Н. Абдурахманов, Е.И. Убрятова, Т. Гарипов, А.А. Юлдашев, А. Жапаров, М. Талипов, А. Турсунов, Ж. Осмонова, Ж. Андабекова ж.б. тарабынан жүргүзүлдү.

Татаал сөздөр атайы планда жана тилдин башка кубулуштары менен байланышта кыргыз тилинин материалдарынын негизинде Д. Шүкүровдун “Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр (1955)”, Б.М. Юнусалиевдин “Синтаксический способ образования корневых слов (1956)” деген эмгектеринде кеңири изилденген.

Д.Ш. Шүкүровдун аталган эмгегинде төмөндөгүдөй аныктама берилет: *татаал сөз – бул эки же андан көп сөздөрдөн уюшулган туруктуу сөз айкаштары же жаңы лексикалык маанидеги компоненттер* [1, 15-б.].

Татаал сөздөр менен сөз айкаштары бирдей спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ болушуп, ажырагыс биримдикти түзүшөт. Бирок алардын айырмачылыктарына таянып, татаал сөздөрдү морфоло-

гияга, ал эми сөз айкаштарын синтаксис бөлүмүнө кошоубуз.

Татаал сөздөр менен сөз айкаштарынын жасалышында синтаксистик каражаттар (ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу) колдонулат. Түрк тилдеринде татаал сөздөр башкаруу, ыкташуу жана таандык (изафеттик) байланыш аркылуу байланышат.

Татаал лексикалык бирдиктер эркин сөз айкаштарынан компоненттеринин туруктуулугу менен айырмаланат, ошол себептен алар көпчүлүк учурда өтмө мааниге ээ болушат. Тактап айтканда, ушул өтмө мааниге ээ болушу – татаал сөздөрдү сөз айкаштарынан айырмалай турган негизги белги.

Б.М. Юнусалиевдин “Татаал сөздөрдүн бир компонентин башка сөз менен алмаштырууга болбойт” деген пикирине Б. Орузбаева кошулат [2, 189-б.]. Мисалы, **алтыгат** – один из видов подстилки (состоит из компонентов с самостоятельными лексическими значениями **алты** – шесть и **кат** – слой); **төрт түлүк** – (мал) – четыре вида домашнего скота; **беш көкүл** – девушка; **кара сөз** – проза; **кош ооз** – двустовка, ружье ж.б.

Б.М. Юнусалиев сөз айкашынын айкашуу жолун эки түргө бөлүп карайт:

I. Атооч сөздөрдүн айкашы. Сөз айкаштарынын байланыштыруучу морфологиялык көрсөткүчтөрү жок болсо, компоненттери бири-бири менен синтаксистик жол аркылуу байланышат. Мисалы, **боо** “шнур, связка” < **бел боо** “пояс, кушак (досл.: поясница-шнур)”; **жел боо** “веревки (две), идущие от түндүк- вниз и служащие для укрепления юрты во время сильного ветра” ж.б.

“...көпчүлүк учурларда жеке сөздүн маанисинде сөз компоненттердин фонетикалык белгиси жана семантикалык (лексикалык) мааниси сакталган. Татаал сөздүн составына кирүү менен тилдин абстракциалануу күчүнүн ролуна байланыштуу бул компоненттер өзүнүн конкреттүү маанисинен ажырап, өз учурунда жалпы түшүнүккө айланып келет” – деген Б.М. Юнусалиевдин пикирин Н. Мазекова толук кубаттайт [3, 114-б.].

II. Атооч сөздөрдүн этиш менен айкашы. Татаал этиштик-атоочтук айкаштар татаал сөздөрдү уюштурат. Мисалы, **унчук** “отозваться” (< үн “голос” + чык “выходить”), **үн** “голос, звук” + **де-** “сказать, говорить” > **үндө** “призывать; голосить”;

Фонетиканын мыйзамы боюнча, кырг. **үндө-**, каз. **үнде-**, алт. **үнде-** негизи морфологиялык жол менен атоочко -ла//да мүчөсүнүн уланышы аркылуу жасалган же **н, ң, м** мурунчул үнсүздөрү менен аяктаган сөздөргө **л** тыбышы менен башталган мүчөлөр уланганда **д** тыбышы менен алмашат деп болжолдоого болор эле б.а. өзб. жана уйг. **л** тыбышы менен башталган мүчөлөр **д** тыбышына өтпөйт: аманлаш “здороваться”, жанлан- “оживляться” ж.б.

Б.М. Юнусалиев үндө негизи синтаксистик жол менен жасалган деген жыйынтык чыгарат. [4, 145-б.].

2). Чакчыл формасында турган негизги этиштин жардамчы же функционалдык-жардамчы этиш аркылуу татаал этиштер түзүлөт. Мисалы, **бара бер** “идти (не дожидаясь кого-то)”, **окуп жибер** “прочесть (немедленно)”, **жаза сал** “написать (скоро, быстро)”, **отура тур** “посидеть”, **отура кал** “присесть” ж.б.

Татаал этиштик түзүлүштөр, атоочтук татаал сөздөрдөй эле өтмө мааниге ээ болушу жана туруктуулугу ж.б. менен мүнөздөлөт. Татаал сөздөргө кошуунун негизги белгилеринин бири – берилген айкашта лексикалашуу даражасы жана сүйлөмдөгү синтаксистик функциясы [5, 218-б.].

Татаал сөздөр өнүгүү процессинде алгач туруктуулукка ээ болуп, кийин лексикалашуунун жыйынтыгында **өтмө (немотивированном)** маанисинде колдонулуп калат. Мисалы, революцияга чейин кыргыз, казак элинде бий акыркы жыйынтык чыгарууда эки тараптын чыбыкты же ала жипти карматтырып кыркышкан салттан улам **чыбык кыркуу** же **ала жип кыркуу** деген татаал сөздөр келип чыккан. **Көз жаруу, чөп ооз** ж.б.

Ошентип, сөз айкаштарынын лексикаланышынан өтмө, жаңы мааниге ээ болгон көп сандаган татаал сөздөр келип чыккан.

Мисалы, татар тилинде акчачак “ромашка”, өчпочмак “треугольник”, куппочмак “многоугольник” ж. б. Эркин сөз айкаштарынын компоненттеринин биригишинен эмес, бир маани жана бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткаргандыгы үчүн татаал сөзгө айланган [6, 20-б.].

Татаал сөздөрдү Д.Ш. Шүкүров төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрөт:

I. Бириккен, же тарыхый татаал сөздөр. Татаал сөздөрдүн түгөйлөрүнүн биригип кетиши алардын жөнөкөй сөздөрдүн катарына өтүшүнө өбөлгө болгон. Мисалы: карагат – черная смородина, алтыгат – подстилка, согончок – пятка, ычкыр – гачник, колкабыш – помощь ж.б. Б. Орузбаева мисалдардын толук чечмелениши тууралуу Б.М. Юнусалиевдин эмгегине таянууну сунуштайт [2, 222-б.].

Тарыхый татаал сөздөр - өз алдынча мааниге ээ болгон компоненттерден турган бир мааниге, бир басымга ээ болгон лексикалык бирдиктер.

Б.М. Юнусалиев атооч сөздөрдүн айкашуусу менен уюшулган бириккен сөздөрдү тарыхый жактан төмөндөгүдөй этаптарга бөлүштүрөт:

1. Синтаксистик сөз айкаштын ар бир компоненти тыбыштык түзүлүшүн сактап, алгачкы формасы менен этимологиялык байланышты үзбөйт: бел боо, аяк кап ж.б.

2. бир компоненттин лексикалык мааниси жоготууга учураса, экинчи компоненти тыбыштык

түзүлүшүн жана этимологиялык байланышын сактап калат: карагат, таажеңе ж.б.;

3.эки компоненттин тең этимологиялык байланышы колдонуудан чыккан: **сексен** ж.б.

Тарыхый татаал сөздөрдү мүнөздөөчү негизги белгилер:

1) Компоненттери лексико-грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карата ар башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болушат. Мисалы, каржилик – плечеваая кость (зат атооч + зат атооч); кечкурун – вечером (тактооч + тактооч);

2) Татаал сөздөрдүн үндүү, үнсүз тыбыштарында өзгөрүүлөр болуп, айрым компоненттеринин муундары түшүп калган. Бул тууралуу **Б.М. Юнусалиев** толук мүнөздөп жазат жана бул пикирди Б. Орузбаева тастыктайт. Мисалы, **каяк** (какая сторона?) > кай + жак, (кайсы жак - туундуу); **алтыгат** – подстилка < алты “шесть” + кат “слой”;

3) Айрым тарыхый татаал сөздөрдө толук бир же эки компоненттин лексикалык маани бербей калган учурлары кездешет. Мисалы, кансыктоо – плакать, горевать < кан “кровь” + сыкта – плакать;

4) Татаал сөздөрдүн жасалышынын жыйынтыгында бардык учурда эле толук өтмө мааниде болбойт.

5) Татаал сөздөр туруктуулугу боюнча дагы айырмаланышат [2, 222-б.].

II. Кошмок сөздөр. Азыркы түрк тилдеринде жана кыргыз тилинде татаал сөздөрдүн мындай жол менен жасалышы абдан кеңири таралган. Мисалга **көз** “глаз” деген сөздүн жардамы менен уюшулган татаал сөздөрдү айталы: 1. **көз сал** “присматривать, ухаживать, наблюдать, следить”; 2. **көз кыс** “подмигивать”; 3. **көз так** “вперить взор, смотреть пристально” ж.б. [4, 143-б.].

Грамматикалык каражаттарга байланыштуу төмөндөгүдөй жолдор менен жасалат: а) ыкташуу; б) таандык; в) башкаруу байланышы.

А) Ыкташуу жолу аркылуу түзүлгөн татаал сөздөр: **Эндей этек** “неаккуратный” < эндей < эн “ширина, кромка, кайма (материи), имеет значение нешитая, нескроенная материя;” этек “пола, подол одежды”; **сом темир** “большой кусок железа” < сом “нечто неуклюжее, большой кусок”;

Б) Татаал сөздөрдүн экинчи тобу изафеттик конструкция б.а. аныктагыч сөзгө илик жөндөмөсүнүн мүчөсү уланып (кээде мүчө түшүрүлүп), ал эми аныкталгычка 3-жактын таандык мүчөсү уланган сөз айкашы аркылуу уюшулган сөз айкаштары кирет (үчтүн айы), же аныктагычка -лык, -оо, -лар ж.б., ал эми аныкталгыч атооч жөндөмөсүндө (3-жактын мүчөсү уланып дагы, уланбай дагы колдонулат) турат.

В) Башкаруу байланышы аркылуу уюшулган татаал сөздөр.

Кош сөздөр. Д.Ш. Шүкүров кош сөздөрдү семантикалык топторго бөлүштүргөн, кээ бир тыбыштык-морфологиялык өзгөчөлүктөрүнө токтолгон жана аларды сөз түркүмдөрү боюнча бөлүштүргөн.

Ал эми Б.М. Юнусалиев өйүз-бүйүз кош сөзүнүн маанисине эле токтолгон. Мисалы, кыргыз тилиндеги **өйүз-бүйүз** кош сөзү: көчөнүн үйүз-бүйүзү “та и эта сторона улицы”, суунун өйүз-бүйүзү “та и эта сторона реки” сөз айкаштарында кездешет. өйүз < ал “тот, та, то” + жүз “лицо, поверхность”; жер жүзүндө “на поверхности земли”. Азыркы кыргыз тилинде өйүз “берег” маанисинде колдонулат [4, 141-б.].

Б. Орузбаева кош сөздөрдү лексико-семантикалык жана тыбыштык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен 4 топко бөлүштүрөт: 1) Толук маанилүү кош сөздөр: алыш-бериш “взаимные связи”, ага-ини “братья”; 2) Тарыхый толук маанилүү (синонимдик) (бир компонентинин лексикалык мааниси колдонуудан чыккан); 3) Кайталама кош сөздөр: уламдан-улам; күндөп-түндөп; 4) Толук маанилүү эмес: эт-мет, сүт-мүт; [2, 224-б.].

Б.М. Юнусалиев “Кыргыз лексикологиясы” аттуу эмгегинде татаал сөздөрдүн ар бир түрүнө токтолбостон, негизги милдет катары синтаксистик байланыш менен жасалышына жана алардын алгачкы формасын аныктоого басым жасайт.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилинин лексикасынын бир катмарын түзгөн татаал сөздөрдүн бардык түрлөрү сөз жасоонун синтаксистик жолу менен жасалган туундуу сөздөр.

Колдонулган адабияттар

1. Шүкүров Д.Ш. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр / Д.Ш. Шүкүров. Фрунзе, 1955.
2. Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке / Б.О. Орузбаева. Фрунзе, 1964.
3. Мазекова Н. Татаал сөздөрдүн табияты / Н. Мазекова // Кыргыз илиминин башаты. Бишкек, 1999.
4. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология / Б.М. Юнусалиев. Фрунзе, 1959.
5. Орузбаева Б.О. Татаал сөздөр жөнүндө / Б.О. Орузбаева // Мугалимдерге жардам. 1958. № 4.
6. Ганиев Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке / Ф.А. Ганиев. М., 1982.
7. Жороев И. Азыркы кыргыз тили. Сөз жасоо / И. Жороев. Ош, 2007.